

**Yunus Oğuzun “Çingiz xan” romanında tarixi
qəhrəman və bədii təxəyyülün inikası**

Lamiyə Nəsirova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: nasiroff11@gmail.com

Annotasiya. Məqalə yazıçı, tarixi romanlar müəllifi Yunus Oğuzun “Çingiz xan” romanının təhlilinə həsr olunmuşdur. Tarixi roman ənənəsini uğurla davam etdirən və tarixin məişətinə daxil olması bacaran yazıçının qələmə aldığı “Çingiz xan” romanında Çingiz xanın obrazı bədii cizgilərlə təsvir edilmişdir. Qəhrəman anlayışı zaman keçdikcə ədəbiyyatda öz bədii ifadəsini tapmış, bu mənada ədəbi qəhrəman yalnız şücaəti və ya cəsarəti ilə seçilən deyil, həm də müəllif tərəfindən əsərdə yaradılan bir obraza çevrilmişdir. Müəkkəb səciyyəli, ziddiyyətli və təlatümlü xarakterə malik ədəbi qəhrəman real tarixi şəraitin məhsuludur və yazıçı qələminin ideoloji tələbindən uzaqdır. Romanda qəhrəmanın sahib olduğu üstün fərqliliklər və özünəməxsus cəhətlər onun obrazının tamamlanmasına xidmət edir, ədəbi qəhrəman, tip və xarakter olmaqla bütünləşir.

Yazıçı Çingiz xanın çətinliklərlə dolu həyat yolunu təsvir edərkən gələcəyin böyük fəthinin mübariz və inadkar qəhrəman obrazını yaradır. Yunus Oğuzun qələmə aldığı “Çingiz xan” əsəri təsvir olunan epoxal qəhrəmanların dolğun obrazları və ictimai hadisələrin təfəssilatının genişliyi ilə yaddaqalandır. “Çingiz xan” tarixi romanı orta əsrlər Xarəzmşahlar dövlətində baş verən siyasi çəkişmələrə, həmçinin hökmdar Çingiz xan, Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd və Sultan Cəlaləddin kimi dövrünün tanınmış tarixi şəxsiyyətlərinin ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq tutur, bu qüdrətli və nəhəng Şərq ölkəsinin ümumi mənzərəsini təqdim edir. Tarixi romanda hökmdar Çingiz xanın xanədanlıqda bərqərar etdiyi yeni düzən, onun qaydaları və nəticələri təhlil olunur.

Açar sözlər: Yunus Oğuz, tarixi roman, Çingiz xan, orta əsrlər, Xarəzmşahlar

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 21.01.2026; qəbul edilib – 06.02.2026

**Reflection of historical hero and artistic imagination
in the novel “Genghis Khan” by Yunus Oguz**

Lamiya Nasirova

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: nasiroff11@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the analysis of the novel “Genghis Khan” by the writer, author of historical novels Yunus Oguz. In the novel “Genghis Khan” written by the writer, who successfully continues the tradition of historical novels and managed to enter the everyday life of history, the image of Genghis Khan is depicted with artistic lines. Over time, the concept of a hero has found its artistic expression in literature, in this sense, a literary hero has become an image not only distinguished by his bravery or courage, but also created by the author in the work. A literary hero with a complex, contradictory and turbulent character is a product of real historical conditions and is far from the ideological demands of the

writer's pen. The outstanding differences and unique features possessed by the hero in the novel serve to complete his image, and they are integrated into a literary hero, type and character.

While describing the difficult life path of Genghis Khan, the writer creates the image of a fighting and stubborn hero of the great conqueror of the future. Yunus Oguz's work "Genghis Khan" is memorable for its vivid images of the epochal heroes depicted and the breadth of details of social events. The historical novel "Genghis Khan" sheds light on the political conflicts that took place in the medieval state of the Khorezmshahs, as well as the socio-political activities of such well-known historical figures of his time as the ruler Genghis Khan, the Khorezmshah Sultan Alaaddin Muhammad and Sultan Jalaluddin, and presents a general picture of this powerful and huge Eastern country. The historical novel analyzes the new order established by the ruler Genghis Khan in the dynasty, its rules and consequences.

Keywords: Yunus Oguz, historical novel, Genghis Khan, Middle Ages, Khorezmshahs

Article history: received – 21.01.2026; accepted – 06.02.2026

Giriş / Introduction

Tarixi baxımdan dərin köklərə malik olan "qəhrəman" anlayışı bədii ədəbiyyatın mərkəz mövzularından biri kimi daima araşdırılmışdır. Əski dövrlərdən bəri cəsarəti ilə seçilmiş, güc və qüvvətə malik olan, yüksək dözümlülüyü, bacarığı və xüsusiyyətləri ilə seçilən insanlar qəhrəman adlandırılmışdır. Bu mənada "qəhrəman" kəliməsi "cəsarət və qorxmazlıq" kimi anlayışlarla bərabər tutulmuşdur.

Ədəbi qəhrəmanın fikir və düşüncələri, həyat təcrübəsindən irəli gələn təsəvvürləri və fəaliyyəti xüsusilə tarixi romanlarda bədii boyalarla öz əksini tapır. Roman qəhrəmanı tarixi baxımdan araşdırıldıqda obrazın xarakterik xüsusiyyətlərinin dəyişikliyə məruz qalması qəbul ediləndir. Ədəbi qəhrəmanın mühüm cəhətlərinin təsvir olunması və ona ən uyğun xarakterin verilməsi obrazın təsir gücünün qüvvətliliyinə xidmət edir. Bədii əsərdə, həmçinin qəhrəmanın var olduğu dövr, tarixdəki yeri və daxili-mənəvi aləminin cizgiləri daim ön plandadır. "Tarixi romanda mühüm estetik şərtlərdən biri tarixi şəxslərin hərəkətlərini, fəaliyyətlərini bədii inandırıcılıqla canlandırmaqdır" [1, s.101].

Əsas hissə / Main part

Tarixin yaratdığı və tarix yaradan şəxsiyyətlərin bədii əsərlərdə mükəmməl və ideal ədəbi qəhrəman kimi təsvir olunması yazıçı məharətinin ən bariz nümunələrindəndir. Yazıçı yaratdığı qəhrəman obrazına həm də öz münasibətini ortaya qoymuş olur. Zamanın, ictimai hadisələrin, həyat faktlarının və bədiiliyin qovuşmasından meydana gələn romanda reallığı və canlılığı ilə seçilən ideal qəhrəman tarixin dərinliklərindən süzülüb gələn bədii obrazdır. Ədəbi qəhrəmanlar tarixi romanda mövzu olaraq bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini və tarixilik faktorunu özündə qoruyub saxlayaraq, həm də hadisələrin obraz üzərindəki təsirini əks etdirməkdədir. İdealları üçün mübarizə aparan qəhrəmanın mənəvi xüsusiyyətlərinin məcmusu sayılan xarakterinin inkişafı onun müəyyən bir sosial tip kimi səciyyələndirilməsinə zəmin yaradır.

Yunus Oğuz və "Çingiz xan" tarixi romanı. Azərbaycan bədii nəsrini öz seçilmiş tarixi roman və pyesləri ilə zənginləşdirən yazıçı-publisist-dramaturq Yunus Oğuz əsərlərində tarixi xronologiyaya və faktlara sadıq qalmış, şəxsiyyətlərin bədii obrazını təhrif etmədən qələmə almışdır. "Nadir şah", "Çingiz xan", "Sultan Alp Arslan", "Atabəy Eldəniz", "Səfəvi şeyxi", "Təhmasib Şah" kimi tarixi romanlar müəllifin uzunmüddətli etimoloji araşdırmalarının nəticəsidir. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Sabir Bəşirov "Yunus Oğuz: elmi təfəkkürlə bədii təfəkkürün vəhdəti" kitabında yazmışdır: "Bu gün biz Yunus Oğuzu iki cəhətdən qiymətləndiririk: ümumtürk və onun

tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan tarixinin ciddi araşdırıcısı, tarixin qaranlıq məqamlarını, mübahisəli məsələlərini tədqiq edən, yeni fikir söyləyən ciddi tədqiqatçı-tarixçi-türkoloq və çox istedadlı yazıçı” [2, s.10]. Tarixə obyektiv yanaşan romançı realılıqla bədii təxəyyülü vəhdət şəklində canlandırarkən, həm də dövrün obrazını yaratmış olur.

Yunus Oğuzun qələmə aldığı “Çingiz xan” tarixi romanında Xarəzmşahlar dövlətinin daxildən çöküşü və Çingiz xanın xanədanlığı süquta uğratmasından bəhs olunur. Epiloqla başlayan əsərdə mövcud sabitliyi və nizamı alt-üst edən xaosun gətirdiyi ağır nəticələr bədii dillə təsvir olunur. 1217-ci ildən etibarən böyük xaosun təhdidi ilə qarşı-qarşıya qalan və qaçılmaz məğlubiyyətlər meydanına çevrilən Xarəzmşahlar səltənəti Çingiz xanın başçılığı ilə monqol-tatar yürüşləri qarşısında sona qədər tab gətirə bilməyərək məğlubiyyətlə barışır. “1221-ci ildə Orta Asiya ərazisində tatar-monqollardan başqa heç bir hakimiyyət yox idi. Burada heç kim Çingiz xana bundan artıq müqavimət göstərmədi. Əsas dağıntılar böyük şəhərlərdə baş vermişdi. Bu müharibədə ən çox əziyyət çəkən şəhər əhalisi və seyrək məskunlaşmış kənd əhalisi idi. Köçərilər – türklər bu müharibədə iştirak edirdilər - bəziləri Çingiz xanın tərəfində, digərləri isə müxalif kimi” [4, s.186].

Mərkəzi Asiyanın ən qüdrətli türk dövlətlərindən biri olan, bir tərəfi səlcuqlara, o biri tərəfi islama bağlı olan Xarəzmşahlar dövlətinin saray mühiti, şəhərlərinin həyat tərz, möhtəşəmliyi və zənginliyi əsərdə öz geniş təsvirini tapmışdır. Xarəzm səltənəti təkcə qüdrəti ilə seçilmirdi, həm də elm və mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. İslam dünyasının Şərqiində yerləşən Xarəzmşahlar dövləti Buxara, Ürgənc, Mərv, Nişapur kimi iri ticarət şəhərlərini əhatə etmişdir. Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd imperiyanın ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Xəzər dənizinin şərq, qərb, cənub ərazilərini imperiyanın tabeliyinə salmışdır. Əsərdə Xarəzmşahlar dövlətindəki dinclik və sabitlik köhnə düzən olaraq mənalandırılır. Mövcud olan köhnə düzəni kökündən sarsıdan dağıdıcı monqol yürüşləri olmuş, Çingiz xan ordusunun gətirdiyi böyük xaosla bu sabitlik sona yetmişdir.

Orta əsrlər dövrünə yeni düzən gətirən tarixi şəxsiyyət, yenilməz sərkərdə, fəth-hökmdar Çingiz xan zorakı və dağıdıcı istilaları ilə bu möhkəm türk dövlətini (Xarəzmşahlar dövlətini) lərzəyə gətirmiş, onu təməlindən sarsıdan tarixi hadisələrə gətirib çıxarmışdır. Çingiz xanın iradəli və qətiyyətli şəxsiyyəti, savaş meydanlarında keçən keşməkeşli həyat yolu və tarixdə oynadığı mühüm rol onun bədii ədəbiyyatda qəhrəman obrazını yaratmağa imkan vermişdir. Monqol hökmdarının daxili-mənəvi aləminin əksi bədii ədəbiyyatda, onun ədəbi qəhrəman obrazında cəmlənmişdir. Qəhrəmanın əzmkar və möhkəm xarakterinin formalaşmasının arxasında geniş çöllərdə ölümə tərk edilmiş ailəsinin həyat mübarizəsi və özünün çarəsizliklə sındığı əsirlik günləri dururdu: “Bu balaca oğlan Çingiz xan olana qədər tayfalararası müharibələrin içində böyüdü. O uşaq ikən qətl, xəyanətin, kölənin nə olduğunu bildi.....Əsirlikdə yaşadı, amma sınımadı, qarşısına qoyduğu məqsədə can atdı. Sərt həyat ona dörd əsas vacib məsələni öyrətdi: canatma, qürur, sərtlik və barışmazlıq” [3, s.86-87]. Çingiz xanın erkən yaşlarında qarşılaşdığı dost və düşmən münasibətləri, çətin şərtlərdə yaşadığı köçəri həyatı onun xarakterini formalaşdırmışdır. Xanın həyatında böyük rol oynayan iki insan, qan qardaşı olduğu Camuxa və arvadı, gələcəkdə “hökmdarların anası” kimi çağırılan Börtə olmuşdur. Çingiz xan dostluqda nə qədər sadıq olmuşdursa, düşmənçilikdə də bir o qədər sərt xarakterə malik idi. Əbədi dostluq və qardaşlıq üçün and içdiyi Camuxa zaman keçdikcə siyasi səbəblərdən onun qatı düşməninə çevrilmiş və Çingiz xan onun ölümünə fərman vermişdir. XIII əsrə aid olan “Monqolların gizli tarixi” abidəsində də öz geniş əksini tapan bu hadisələr real tarixi əks etdirməkdədir. Yaşadığı çətinliklər onu daha da möhkəmləndirmiş, Çingiz xan heç kəs qarşısında sınımayan bir xarakterə yiyələnmişdir. Qazandığı zəfər savaşları ilə cəsarəti artan sərkərdə Temucindən Çingiz xana doğru keçdiyi həyat yolunda saysız-hesabsız yürüşlər etmiş, əldə etdiyi hər zəfəri onu növbəti qələbələrə ruhlandırmışdır. “Çingiz xan təkcə şəxsi cəsarəti və iti ağı ilə deyil, həm də güclü xarakteri və müstəsna qətiyyəti ilə seçilirdi: məqsədinə çatdıqdan sonra həmişə daha yüksəklərə can atırdı” [5, s.10]. Dünyanın hakimi statusuna yiyələnməyi qarşıya məqsəd qoyan Çingiz xan eyni zaman kəsimində müxtəlif ərazilərdə

uğurlu müharibələr aparmışdır. Monqol hökmdarının bitib tükənmək bilməyən istilaları, fatehlik arzusu və onun bu istəyinə etimadla sadıq qalan tərəfdaşları, həm də onun Qərbdə fatehlik missiyasını reallaşdırmağına xidmət edirdilər.

Yazıçı qəhrəmanın xarici görünüşünün təsvirini Buxara xalqının təəccüblü baxışları altında belə təsvir edir: “Dünyanı dəhşətə gətirən, adı gələndə hamının tük saldığı, sultanı qorxudub qaçırdan, haqqında əfsanələr danışılan Çingiz xan bu imiş. O heç də bədheybətə, cinə, divə bənzətmirmiş. O heç də şeytanla dostluq edənə də oxşamırdı. O, hündürboylu, kosa saqqalına dən düşmüş, möhkəm bədənli, baxışlarından qətiyyət yağan göy pişikgözlü, sərt və istəyəndə hər an qəssaba çevrilə biləcək insanmış” [3, s.255-256]. Çingiz xan hələ istila etmədiyi torpaqlarda belə adından söz etdirməyə nail olmuş, tatar-monqol xanının zəhmi və heybəti haqqında dolaşan əfsanələri onlara çatdırı bilmişdir.

Müharibə qaydaları ilə döyüşməyən Çingiz xan öz qayda və qanunlarını yaratmışdır. Xan ard-arda istilalar edir, parlaq qələbələr qazanaraq yeni dünyanın sərhədlərini çəkirdi. O, uzaqgörən və səriştəli siyasəti ilə Xarəzmşah Xanbalığı (Pekini) fəth etmiş, Şimali Çin torpaqlarını öz nəzarəti altına salmışdı. Çingiz xanın dünya fatehliyi iddiasına nail olmaq üçün növbəti hədəflərindən biri Böyük İpək Yolunu öz nəzarəti altına salmaq idi. Xanın uğurlu siyasətinin ən mühüm cəhətlərindən biri əvvəlcədən istilası düşünülmən torpaqlara casus və elçilərin göndərilməsi olmuşdur. Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd yaxşı anlayırdı ki, ölkəyə gələn elçilər həm də Çingiz xanın əvvəlcədən hazırlanmış kəşfiyyatçıları idi. Bu təsadüfi deyildi, çünki tacirlik yolu ilə elçi qismində sultanı ziyarət edənlər hərtərəfli və məqsədli şəkildə məlumat toplamaq üçün səfərə çıxırdı. Özünü dünyanın hakimi hesab edən Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmmədin ölkəsi və məğlubedilməz hesab etdiyi ordusu haqqında həddindən artıq yüksək fikirdə olması Şərqi fatehi Çingiz xana qarşı məğlubiyyətinin ilkin və əsas səbəblərindən olmuşdur.

Əsərdə Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd sahib olduğu torpaqları genişləndirmək həvəsi ilə yaşayan, əzəmətli sarayın qəbul zalında elçilərə səltənətin möhtəşəmliyini və qüdrətini nümayiş etdirən Sultan obrazı ilə yaddaqalandır. Həyatını savaşlarda keçirən Sultanın əsərdə müsbət və mənfi tərəfləri öz əksini tapmaqdadır. Sultan bir tərəfdən xarakterindən irəli gələn təkəbbürü və müştəbehliyi ilə Çingiz xana meydan oxuyur, savaşı qaçınılmaz edir, digər tərəfdən ticarət karvanlarının dövlət tərəfindən qorunmasının qebuledilməzliyinin fərqindədir. Əsərdə sultanın qərarlılığı və hadisələrə ikili münasibəti görülməkdədir: “Onun zamanında Xarəzmşah dövləti dövrünün ən güclü dövlətinə çevrilmişdi. Bu da onda uğurlardan başgicəlləndirmə yaratmışdı” [3, s.166]. Çingiz xan qarşısında uğursuzluğa düşərək Sultan Məhəmməd ruhdan düşərək hər kəsə qarşı etibarını itirir, ona qarşı düşünülmən sui-qəsd fikrini başından ata bilmirdi. Qorxu və təşviş içərisində sultanlığı qoruyub saxlamağın yollarını axtaran Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd ən yaxınlarına belə etimad göstərməyə cürət etmirdi. Bir zamanların fatehi Sultan Məhəmməd indi Şərqi hökmdarı qarşısında bütün cəsarətini itirərək həyatını daima şübhə altında keçirməyə məcbur edilmişdir. “Sultan yenə özündə deyildi. Çingiz xanın, tatarların adı gələndə az qalırdı dəliyə çevrilsin. O, döyüşmək haqqında düşünmürdü, hamıdan, anasından, oğlanlarından, hətta divanından qaçır, heç kimin gözüne görünmək istəmirdi. Yaşamaq onun üçün zillətə çevrilmişdi” [3, s.273].

Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd xarakterinin zəifliyi və sadələşməyi nəticəsində həlledici qərarlar astanasında böyük səhvlərə yol vermişdir. Bütün Xarəzm Sultanın səriştəsizliyinin və özünəvurgunluğunun ağır nəticələrini dadmış, şəhərlərini od-alovun içinə atmışdır. Öz məğlubedilməzliyinə həddindən artıq güvənən Sultan Məhəmməd Çingiz xan və onun dövləti haqqında hüsuruna gələn elçi Mahmud əl Xarəzmidən dövləti haqqında müfəssəl məlumat almağı belə lazım bilmirdi. “Sultan özündən gör nə qədər razıdır ki, məndən onun həyatı, xasiyyəti haqqında heç nə soruşmur. Belə də müştəbehlik olarmı? Gələcəkdə hansı addımları atacağı, nə edəcəyi sualını dilinə belə gətirmir” [3, s.72]. Tatar elçisi ilə baş tutan bu görüş Sultan

Məhəmmədin bütün zəif tərəflərini, avamlığını və nadanlığını ortaya qoymaqla bərabər, Çingiz xanı Xarəzmşahlar üzərindəki qəti qələbəsinə bir daha əmin etmişdi.

Çingiz xanın ən etibarlı elçisi sayılan Xarəzmli Mahmud Yalvac Xanbalığın fəthindən sonra yüksək nüfuz və mərtəbəyə qalxmış, həm də İpək yolunu tam nəzarətə gətirməyi planlayan hökmdarın istəyindən xəbərdar idi. Çingiz xanın əmri ilə Xarəzmşahda saray adamları ilə lazımi söhbətlərin aparılması, Sultan Ələddinin anası nüfuzlu Türkan xatunla dil tapmaq Mahmud Yalvac üçün mühüm məsələlərdən idi. Əsərdə müsəlman-tatar elçisi olaraq təqdim olunan Mahmud Yalvac qətiyyəti və düzgün qərarları ilə hökmdara layiq olmağa çalışır, Çingiz xanın etimadını doğrultmağı lazım bilirdi. Mahmud Yalvacın səriştəli davranışı, siyasi düşüncələri və aldığı həlledici qərarları əsərdə belə ifadə olunmuşdur: “Mahmud Yalvac onsuz da qərara almışdı ki, sultanın yanında baş verən hadisələrin hamısını xana danışsın. Çünki belə məsələlər gec-tez sızıb hardansa çıxır, xəbər ildırım sürətilə yayılır. Ən yaxşısı budur ki, hər şeyi qoy öz dilimdən eşitsin. Son nəticədə qərarı xan verəcək, hansı qərar olsa, ona da baş əyəcəm” [3, s.102]. Mahmud Yalvac bir elçi kimi mövcud vəziyyətə uyğun davranır, qabaqcadan hazırladığı cavabları deməyi məsləhət bilirdi. Yazıçı obrazın dili ilə Çingiz xanın mənsubiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Mahmud Yalvac uzun illər elçi işləyən Ər Razinin “Çingiz xan kimdir: moğolmu, yoxsa tatar” sualını cavablandırır. Elçi Temuçinin atası Yesügey-bağaturun törəsi və ulusu haqqında qısaca danışarkən, onun merkitlərin əlindən alaraq qaçırdığı qızla, Eke Çilədinin nişanlısı Oelun-üçünlə evləndiyindən bəhs edir və əlavə edir: “İndi özün qərarını ver. Böyük xan nə qədər moğoldur, nə qədər tatarlıdır. Çingiz xandan sonra Oyelun daha üç oğul dünyaya gətirir; Hasar, Haçix, Temuge və Temulun adlı bir qız” [3, s.30]. Çingiz xanın göstərişi ilə Buxaraya, sonuncu Xarəzm şahı Məhəmmədin yanına göndirilən Mahmud Yalvac zəngin hədiyyələrlə şahı ram etməli, onun monqol hökmdarı Çingiz xanla müharibəyə nə qədər hazır olub-olmadığını öyrənməli idi. Ürgəncli tacir elçilərin başçısı kimi Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmmədin hüsurunda özünü dostluq və sülh elçisi kimi təqdim edir, monqol hökmdarının salam və hədiyyələrini məktubla birgə şaha çatdırır. Monqol-tatar elçisi Mahmud Yalvacın öz hökmdarına sadıqlığı əsərdə müəyyən qədər fərqli biçimdə təsvir edilmişdir. Xarəzmşah Məhəmmədlə təkbətək görüşdə sultanın qəzəbindən qorunmaq üçün Mahmud Yalvac Çingiz xana asi olaraq görünsə də, əslində elçi əsl niyyətinə nail olmuş, Sultanı qüvvətli və inandırıcı ifadələrlə tamamilə inandırmağı bacarmışdır. “Həşmətli Sultan! Bir göz iki gözün gördüyünü görə bilməz. Hökmdarlardan mərhəmət diləmək hər bir xarəzmli üçün şərəfdir. Sizin adınız o qədər yüksəkdədir ki, Çingiz xanla müqayisə edilməzdir. Onun ordusunu Xarəzmşahın ordusu ilə heç cürə bərabərləşdirə bilmərəm. O hara, siz hara? Necə deyərlər, böyük dağın dumanı da böyük olar. Elə bil ki, bir atlı bir qoşun atının qarşısına çıxıb. Sənin ordun gündüz vaxtı qaranlıq gecəyə, Çingiz xanın ordusu isə bu gecədə tüstüyə bənzəyir. Ordun tərənib havada yel yaratsa da, bu tüstü yoxa çıxacaq, gözdən itəcək” [3, s.69]. Mahmud Yalvacın bu təsirli nitqi artıq Çingiz xanın Xarəzmşahlar dövləti üzərindəki görünməyən ilkin qələbəsi idi.

Çingiz xan ona qarşı çıxanları, etimadını sui-istifadə edənləri ən ağır şəkildə cəzalandırır, dostu-düşməndən ayırmağı bacarırdı. Hökmdar Xarəzmşahla əlaqələrini sülh şəraitində ticarət yolu ilə başlamağı uyğun görmüş və bunun müqabilində ticarət karvanlarını Qərbə yola salmışdı. Sultan Məhəmmədin anası Türkan xatunun qardaşı oğlu, Otrar hakimi Qayırbəy İnalçuk onun göndərdiyi karvanı qarət etdirərək, elçi qismindəki dörd yüzə yaxın taciri qətlə yetirmişdir. Çingiz xan üçün qəbul edilməz və təhqir hesab olunan bu qarət hadisəsi monqol hökmdarının müharibəyə başlamaq fikrini qətiləşdirir və o sultana məktub ünvanlayır: “Əgər sən təsdiq etsən ki, İnalın törətdiyi hadisə sənin göstərişinlə olmayıb, o zaman onu mənə ver. Mən də etdiyi cinayətə görə İnalı cəzalandırım. Bununla da aramızda töküləcək qanların qarşısını ala. Əks təqdirdə müharibəyə hazırlaş. Elə bir müharibə ki, qiymətli insanlar qiymətsizə, qul sahibi olanlar qula, zənginlər miskinlərə çevriləcəklər” [3, s.152]. Ən etimad etdiyi və sadıq noyonları Cebe və Subutayın da məsləhəti ilə monqol-tatar ordusu 1218-ci ildə Xarəzmşahlar üzərinə yürüşə başlamışdır.

Çingiz xan Xarəzmşahların süqutunu səltənətin daxilində hökm sürən riyakarlıq və idarəçilərin özündənrazılığında görür. Bu süqutun gerçəkləşməsinə ən böyük töhfə verən isə xanın fikrincə, sözsüz ki, Sultan Ələddin Məhəmməd olmuşdur. Onun dövlətin taleyinə qarşı biganəliyi təkcə Xarəzmşahların deyil, həm də özünün məhvinə gətirib çıxarmışdır. “Bu beş aylıq ağır günlərdə sultan Ələddin tatarlara qarşı demək olar ki, heç nə etmədi. Əksinə döyüşmək istəyənləri də həvəsdən saldı. Əmrlər vermədi, döyüş hazırlıqları aparmadı, mühasirədə olan şəhərlərə, qalalara heç bir əsgəri kömək göndərmədi. O, yalnız canının hayında idi, hətta ən döyüşkən şahzadə Cəlaləddini zərərsizləşdirdi, döyüşlərdə iştirak etməyə imkan vermədi” [3, s.326-327]. Çingiz xanın Xarəzmşah üzərinə xaosla başlayan səfəri get-gedə bu torpaqlarda yeni düzənin qurulması ilə əvəzlənmişdi.

Yazıçı Yunus Oğuz romanda Çingiz xanın zəhmli obrazının təsvirində xarakterinin zalım, rəhmsiz və amansız tərəflərini qələmə almışdır. Xanın yürütdüyü siyasət, işğal və istilaları əhatə etdiyi ərazilərə nəinki vahimə salmış, həm də dərinlən təsir göstərmişdir. Çingiz xan haqqında səmum küləyi tək xəbərlər dolaşır, onun amansız rəftarının səs-sədası hər kəsi lərzəyə salırdı. Hər kəs xan haqqında düşünürdü, o, qabağına kim çıxırsa, qılıncdan keçirirdi. Əsərdə qəhrəmanın sərhədsiz və qorxusuz cəsarəti, insanlar üzərində yaratdığı təşviş və onun ağır nəticələri belə təsvir olunur: “Çingiz xan tarixdə görünməmiş cəsarət göstərdi və görünməmiş dikbaşlıq edərək, iki min beş yüz kilometrlik səhranı qısa müddətdə adlayaraq Buxaranın arxa tərəfində göründü, hər kəs qarşıdan gələn təhlükəni gözlədiyi halda, Çingiz xan arxadan buxaralılardan qəlbində qorxu və təşviş yaratdı. Hətta ticarət karvanları yollarını beş yüz, min kilometr uzadaraq bu ölümcül səhradan yan gəzirdilər” [3, s.242-243].

Hökmdarın uzaqgörənliyi və səriştəsi, hərbi işini dərinlən və hərtərəfli mənimsəməsi oğlu Cuciyə Sultan Cəlaləddinlə döyüşdən sonra verdiyi məsləhətlərdə məlum olur: “Bunu sən də beyninə yaz, oğlum. Elə məsələlər var ki, verilən qərarlar gələcək taleyimizi həll edəcəksə, tələsməyə dəyməz. Bu barədə xarəzmlilər necə deyirlər “Yüz ölç, bir biç. Sizin onlarla ilk savaşınız oldu. Bu yaxşıdır. Qazan daşanda kənardan gələn öz əlini də yandırar, sənə də. Onların döyüş ruhu və üsulu ilə tanış oldunuz, amma bu o demək deyil ki, biz onlarla dərhal müharibə etməliyik. Savaş üçün səbəb lazımdır” [3, s.99].

Nizam-intizama böyük önəm verən Çingiz xan orduya amansız döyüş qaydaları gətirmiş, əsgərlərin intizamsız davranışına görə onbaşı və bütünlüklə onluğa daxil olan bütün əsgərlər cəzalandırılmışdır. Müharibə üçün çox böyük önəm daşıyan ordu intizamı Çingiz xanın qurduğu imperiyada qazanılan qələbələrin ən böyük təminatçısı olmuşdur. “Güclü dövlət yaratmaq üçün ordu quruculuğu əsas idi. Əksər qaydaları özü düşünüb həyata keçirirdi. O, güclü ordu yaratdı və mərkəzləşdirilmiş şəkildə özünə tabe etdi” [3, s.107]. Düzgün qurulan döyüş strategiyası düşmən üzərində tam qələbəyə zəmin yaratmışdır. İstila olunan torpaqlara yeni düzən gətirən Çingiz xan üçün din, irq fərqi olmamış, o, hər şeyi qəbul etdiyi vahid Yasa qanunlarına uyğun idarə etmişdir. Monqol hökmdarının idarəetməsi Mahmud Yalvacın Türkan xatunla söhbəti əsnasında belə ərz olunur: “Çingiz xanın dövlətində heç bir din təqib olunmur, istəyirsən xristian, ya tanrıçı ol, istəyirsən müsəlman, yaxud buddacı. Orada dövlət dini baxışlara görə qurulmayıb. Dövlət törələrin və Çingiz xanın yazdığı Yasa əsasında qurulub və qoyulan qaydaları kim pozarsa, hətta xanın övladları olsa belə, ciddi şəkildə cəzalandırılır” [3, s.42-43]. Qəhrəmanın dini görüşlərinə görə, onun qurduğu dövlətdə insanlar dini inanclarında azaddırlar. Onun dövlətində hər kəs istədiyi dini qəbul edə bilir və heç bir zorakılığa məruz qalmırdı. Xan üçün dövlətin əsası din deyil, məhz insan və ailə birlikləri olmuşdur. Çingiz xanın dini baxışında Tanrıya ibadət, dua etmək üçün məscidə, Allahın evinə sığınmağa gərək yoxdur. Onun üçün Tanrı könüllərdə yaşayır. Xanın səltənətində bütün dinləri təbliğ etmək mümkün idi və bu da öz növbəsində dini dözümlülüyün yaranmasına xidmət etmişdir.

Qanunların aliliyinə yüksək qiymət verən Çingiz xanın əmrilə Yasa qanunları hər yerdə qeyri-şərtsiz işləməli idi. “Yasamız nə buyurubsa, elə də etmək lazımdır, əgər kiməsə güzəşt olunsay, sabah belə hadisələr çoxalacaq bilər. O zaman dövlət-xalq arasında ayrı-seçkilik yaranar və buna görə də imtiyazların sayı çoxalar” [3, s.93]. Çingiz xanın fikrincə, bu, nizam-intizamın ən mühüm şərtlərindən biri olmuşdur. Dünya tarixinin ən böyük istilalarından sayılan monqol yürüşlərinin və Çingiz xanın qələbələrinin əsasını təşkil edən sözsüz ki, həm də yüksək döyüş ruhu idi. Döyüşçülərə yalnız qələbə təlqin olunur, məğlubiyyətdən, uğursuzluğa düşər olmaqdan danışmaq qadağan olunurdu. Hər bir savaşı yalnız zəfərə və hökmdar uğrunda ölümün şərəfli məqam olduğuna inandırılmışdır. Açıq döyüşlərin tərəfdarı olan Çingiz xan üçün əsgərləri, moğol-tatar ordusu dəyərli idi. Xanın zəfərlərinin davamı üçün ordu yalnız qələbə ruhuna köklənirdi. Xana sədaqətlə vuruşan və döyüşlərdə bütün sərkərdəlik məharətini ortaya qoyan əsgərlər haqqında İbn Qafrac Boğra şahzadə Cəlaləddinə danışır: “Bizim döyüşçülər savaşda sübut edirlər ki, onlar Göy tanrısı tərəfindən seçilmişlərdir. Və bu seçilmişlərin bələdçisi və rəhbəri Çingiz xandır” [3, s.163]. Xarəzmşahlar səltənəti üzərinə yürüyüş zamanı Çingiz xanın verdiyi göstərişlər qəhrəmanın fəthlik arzusunu və sərkərdəlik məharətini əks etdirməkdədir. Xan tez-tez gözlənilməz qərarlar verir, üstünlük qazanmaq üçün həmlələr edir və bununla da düşməni zəiflədirdi. Xarəzm xalqının bir qismi qaçqına çevrilir və ya monqol qoşunlarının amansız döyüşləri nəticəsində tələf olurdu.

Çingiz xan təkcə sərkərdəlik məharəti, fəthlik qabiliyyəti ilə deyil, həm də əhaliyə təsir etmək bacarığına malik idi. O, insan xasiyyətinin gözəl bilicisi kimi döyüşə girdiyi Sultan Cəlaləddinin hərbi məharətinə və xarakterinə yaxşı bələddir. Şahzadə Cəlaləddini cəsur bir sərkərdə olaraq dəyərləndirən xan onun həm də ağıllı bir döyüşçü olduğunu hesab edir. Sultan Cəlaləddini düşmən kimi qəbul edir, onu yeni ərazilərin fəthi üçün maneə olaraq görürdü. Bununla bərabər, mərdliyə və döyüşkənliyə böyük önəm verən xan Sultan Cəlaləddinin məğrur duruşunu həm də təqdir edirdi: “Bildiyimə görə o, savaş üçün doğulub. – Xəbərdarlıq etməyi də unutmadı. – Onunla çox ehtiyatlı olmalısınız. Mənə elə gəlir ki, o bizim bütün gedişlərimizi hesablaya bilər. Amma, ona mane olan biz deyilik, sultan atasıdır. Əgər sultan vaxtında ona bütün səlahiyyətləri versəydi, indi bəlkə biz buralarda olmazdıq” [3, s.294]. Şahzadə Cəlaləddin atası Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməddən fərqli olaraq Çingiz xanın yürütdüyü siyasətə yaxşı bələd idi. Xanın bir-bir istila etdiyi şəhər və paytaxtların aqibəti ona çoxdan məlum olmuşdu. Şahzadə yaxşı başa düşür ki, atası sağlam düşünə bilmir, mühüm qərarlar astanasında Xarəzm xalqını böyük yanlışlara sürükləyir. Sultan Cəlaləddin atasından fərqli olaraq sona qədər döyüşkən ruha malik olmuş və moğol-tatar ordusunun qarşısında cəsarətini qoruyub saxlamışdır. Şahzadə daima düşünür, xalqı pərən-pərən salmaq əvəzinə, döyüş meydanında çəkinmədən vuruşmaq lazımdır. Yüksək döyüşkənlik ruhunu ilk gündən ortaya qoyan Sultan Cəlaləddin Çingiz xana təsir etməyi bacarır və nəticədə qısa zamanda onun qəzəbinə tuş gəlir. Sultanın bütün ailəsi Çingiz xanın qoşunlarının əlinə keçməmək üçün məhv edilir. Lakin şahzadənin azyaşlı oğlu Çingiz xanın qəddarlığının qurbanı olur.

Yunus Oğuz əsərin sonlarına doğru Çingiz xanın mühüm bir istəyini, ölümsüzlük haqqındakı düşüncələrini təsvir edir. Erkən yaşlarından etibarən həyatını həqiqi mübarizə və müharibə meydanlarında keçirən qəhrəmanın fəthlik niyyəti onu ölənə qədər tərk etməmişdir. Ölümsüzlüyün çarəsini son ümid kimi çinli Çan-Çun adlı taos kahinində görən Çingiz xan, onun “ölümsüzlüyün əlacı yoxdur” cavabından xeyli məyus olur. Dünya tarixində özünəməxsus yer tutan, orta əsrlər dövrünə adını cahan fəthi kimi yazdırmış Çingiz xan sərkərdəlik qabiliyyəti ilə daima nümunə olmuş, bugünə qədər onun döyüş və müharibə taktikası öyrənilməyə davam etmişdir. Böyük sərkərdə iti ağıllı, zəkası ilə dünyanın ən geniş ərazi fəth etmiş hökmdarı olaraq daima yaddaşlarda qalmaqdadır.

Nəticə / Conclusion

Yunus Oğuzun “Çingiz xan” tarixi romanında XIII əsr Xarəzmşahlar dövlətinin ictimai-siyasi mənzərəsi fonunda real tarixi şəxsiyyətlərin obrazı yenidən canlandırılmışdır. Əsərdə Xarəzmşahların işğalı fonunda monqol-tatar yürüşlərini işıqlandıran müəllif Çingiz xanı hadisələrin baş və mərkəz fiquru olaraq təsvir etmişdir. Yazıçı ədəbi qəhrəman Çingiz xanı parlaq və yaddaqalan şəxsiyyəti ilə vəhdət şəklində, romanda cərəyan edən mühüm, çoxçalarlı hadisələr fonunda və rəngarəng obrazların əhatəsində təsvir etmişdir. Əsərdə qələmə alınan Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd, Sultan Cəlaləddin, tatar elçisi Mahmud Yalvac kimi zəngin insan xarakterləri Çingiz xanın bütün mənəvi tərəflərinin ortaya çıxmasına töhfə vermişdir.

Çingiz xan obrazında hökmdara məxsus olan bütün cizgiləri ümumiləşdirən yazıçı, eyni zamanda qəhrəmanın fərdi xüsusiyyətlərini bədii təsvirlə qələmə almış, onun qəhrəman obrazı geniş miqyasda, gerçəklik və yazıçı təxəyyülünün vəhdəti ilə təsvir olunmuşdur. Qəhrəmanın orta əsrlər tarix səhnəsində oynadığı mühüm rol əsərdə təsirli və real boyalarla öz əksini tapmışdır. Vahid Monqol dövlətinin banisi, Avrasiyanı öz təsirinə salmış Çingiz xanın obrazı tarixi realist üslubda qələmə alınan hadisələr fonunda gerçəklikdən ideala doğru, hərtərəfli və dolğun biçimdə təsvir edilmişdir. Çingiz xanın möhkəm xarakteri erkən yaşlarından tayfa-qəbilə çəkişmələri zəminində və sonralar ziddiyyətli ictimai-siyasi hadisələrin təsirilə formalaşmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Axundlu Y. Tarix və roman. – Bakı: Yazıçı, 1988.
2. Bəşirov S. Yunus Oğuz: Elmi təfəkkürlə bədii təfəkkürün vəhdəti // Olaylar, 2015, 13 yanvar.
1. Oğuz Y. Çingiz xan. – Bakı: Xan, 2020.
2. Безертинов Р.Н. Татары, тюрки – потрясатели Вселенной (История Великих Империй). – 2-е изд. – Новосибирск: ЦЭРИС, 2001.
3. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – Москва: АСТ, 2007.